

Korras keel, sobiv stiil, selge sõnum

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

KATRIN KERN, ILONA VÕIK

Korras keel, sobiv stiil, selge sõnum. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud KERSTI LEPAJÕE, IVIKA HEIN

Toimetanud MAARJA VALK

Keeletoimetaja PIRET PÕLDVER

Kaane kujundus Heisi Väljak

Kujundanud HEIKO UNT

Fotod ja illustratsioonid

Alamy (39), Eesti Ekspressi arhiiv (45), Scanpix Baltics (Postimees: Sille Annuk (18), Peeter Langovits (100), Mihkel Maripuu (34), Juhani Püttsepp (93), Kristjan Teedema (26); SL Õhtuleht: Mati Hiis (14, 23)), Wikipedia (Andres Tennus (10), Annabelle Lukin (18), Heinrich Riedel (58)), Asta Õimu erakogu (53), Helika Mäekivi erakogu (87), Pallavi Dutta erakogu (75), Renate Pajusalu erakogu (11), Maarja Valgu erakogu (71), Merilin Ülemi erakogu (43).

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-641-84-0

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ, 2022

Esmatrükk 2014

Uuendatud kordustrükk 2021. Juurdetrükk 2022

Mauruse digiõppevara leiad TaskuTargast.

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Korras keel, sobiv stiil, selge sõnum

Gümnaasiumi stilistikaõpik
Katrin Kern Ilona Võik

Sisukord

Sissejuhatus: keelelised valikud	7
1. Keel suhtlemise ja tunnetuse vahendina	8
1.1. Rollid ja stsenaariumid	9
1.2. Viisakus	13
1.3. Viisakus ja sõbralik toon	14
1.4. Viisakusvormelid	15
1.5. Register	18
1.6. Suulise ja kirjaliku keele ning teksti erinevused	22
1.7. Normitud kirjakeel	23
1.8. Suuline ja kirjalik suhtlus	26
1.9. Suulise suhtluse jooned kirjalikus suhtluses ehk kõnekeelsus	27
1.10. Ametlik ja argine suhtlus	31
1.11. Võrgusuhtluse eriküsimusi	34
2. Stiil ja stilistika	37
2.1. Stiil ja mustrid	38
2.2. Stiil: põhimõisteid	38
2.3. Stiil: valikud	41
2.4. Mis võib varieeruda?	42
2.5. Sõnavara jagunemine kasutussageduse ja -olukorra järgi	
2.6. Slängi- ja muude rühmakeelte sõnavara	48
2.7. Sõnade tähendussuhted	50
2.8. Sõnavara: uued ja vanad sõnad	52
2.9. Kõrgstiil, madalstiil ja argikeelsus	56
2.10. Kuidas sõnavara suurendada?	57
2.11. Stiilivead	60

3. Keel esineb tekstidena	70
3.1. Tekstide tüüpideks jagamise võimalusi	71
3.2. Tekstiliigid	74
3.3. Tekstide analüüs	77
3.4. Tarbestiil: ametlik stiil, publitsistlik stiil, teadusstiil	81
3.5. Tarbestiili omadused	84
3.6. Teksti loetavus	86
3.7. Keele kujundlikkus ja loov keelekasutus	90
4. Teadlik kirjutamine	95
4.1. Argumenteeriva teksti kirjutamine	95
4.2. Sisuelementide valik	98
4.3. Vormi leidmine: struktuurivõimalused. Kuidas teksti üles ehitada?	99
4.4. Kuidas alustada ja lõpetada?	101
4.5. Liigendus: lõigud	102
4.6. Pealkirjad	104
5. Teadustekstid	107
5.1. Uurimistöö sisu ja mahu plaanimine	108
5.2. Uurimisprobleemi sõnastamine ja tööplaani koostamine	110
5.3. Töö koostamine ja kirjutamine	112
5.4. Teadusest tekstina	113
5.5. Teadusteksti stiil	115
6. Teadustekstid koolis	117
6.1. Referaat, refereering ja viitamine. Plagiaadi vältimine	117
6.2. Lõigu- ja lauseviide	118
6.3. Viitamine ja allikate loetelu	119
6.4. Oma töö redigeerimine	121
6.5. Teiste uurimistööde retsenseerimine	122
6.6. Näide, kuidas uurimisprobleemile läheneda ja kirjandusega töötada	123
Kordamiseks keele kohta	125
Kasutatud allikad	131

Sissejuhatus: keelelised valikud

Keelekasutusest kõnelemine eeldab teadlikkust keele elementidest. Tuleb teada, mida milleks kasutada ja mis on mis. Kui võrrelda mõjuva teksti koostamist toiduvalmistamisega, võiks öelda, et nagu on teatud põhitoiduained, on ka teatud tarbetekstid, mille puhul on kõige olulisem sisu – teave. Nälgane inimene soovib nälga kiiresti ja ökonoomselt kustutada, seega pole talle eriti oluline, et pudru peale on keegi moosiga lõbusa näo teinud. Gurmaanidele on aga toitvusest olulisemgi nauding, uute ja ootamatute maitsete avastamine. Infonäljas inimene soovib samuti kõige olulisema ehk teabeni jõuda, seega ootab ta, et sõnum on kergesti leitav ja üheselt mõistetav. Meie ümber on aga palju tekste, mille kuulamist või lugemist saab nautida samamoodi nagu head rooga – neis on vürtsikaid väljendeid, mahlakaid metafoore ja tummiseid tõdemusi.

Eri olukorrad nõuavad meilt erisuguste valikute tegemist. Hea, kui oleks võimalikult palju, mille seast valida. Näiteks ei saa iga kord kõnekeele läbi, vaid peab oma teksti kirjakeelsena vormistama. Teine kord on jälle vastupidi: paberkuiva ja krõbiseva kantseliidi asemel tuleb rääkida nagu inimene inimesega. Iga olukorraga peab passitama justnagu oma keele.

Õpiku sisu on jagatud neljaks suuremaks sisuliseks plokiks, mis katavad gümnaasiumi kursuse „Teksti keel ja stiil” ainekava põhilised punktid: keel suhtlemise vahendina, stiili elemendid ja funktsionaalstiilid, teadlik kirjutamine ja teadustekst. Õpiku lõpus on meeldetuletuseks ülevaade sõnaliikidest, lause liikmetest ja moodustajatest.

1. Keel suhtlemise ja tunnetuse vahendina

Õeldakse, et sõduriks ei sünnita. Suhtlejaks aga sünnitakse küll, sest sellest sõltub esialgu otseselt meie ellujäämine: häälitseen, sest kõht on tühi, toida mind; häälitseen, sest külm on, pane tekk peale. Hiljem muutume oma nõudmistes ja nende väljendamises mõnevõrra nüansseeritumaks, aga põhimõte jääb: meil on vaja suhelda, et toime tulla.

Suhtlemisel on alati eesmärk. Me kas soovime **infot saada** või seda **jagada**, **suhteid luua** või **hoida** või **kutsuda** esile **mõnd muutust** (panna kedagi teist midagi tegema), igal juhul olla osa suuremast protsessist, inimeseks olemisest. Keele abil näitame, kes me oleme. Muidugi suhtlevad ka loomad, aga neile pole antud kõnevõimet. Meil see võime on ja sellega kaasnevad nii hüved kui ka puudused. Kül-

Edukas suhtleja on see, kes oskab teha õigeid keelelisi valikuid ja suudab oma mõtteid teistele mõjuvalt edasi anda. Praegu arendatakse sõnaosavust väitlusklubides. Ajalooliselt on kõnekunst ehk retoorika saanud alguse 5. saj eKr Vana-Kreekas, kui tekkisid linnriigid ehk polisid. Tähtsaid otsuseid võeti polistes vastu rahvakoosolekutel. Sel ajal arvati, et iga mees peab olema võimeline rahvakoosolekul kõnet pidama ja suutma teistele oma sõnumit mõjuvalt edastama. Vt ka lk 37, „Stiil ja stilistika“.

lap mäletate end häbelikult või vihaselt väitmas: „Ma ei mõelnud seda nii!“ Võimalik, et ei mõelnudki, aga suhtluspartner tõlgendas seda paraku just sel moel. Võimalik aga, et tõesti tegelikult mõtlesitegi, kuid ei andnud endale aru, mis tagajärjed sellel ütlusel olla võivad. Ägedas diskussioonis võib üle huulte või arvutiekraani libiseda mitmesuguseid väiteid, mida hiljem on raske enda omana ära tunda. Nendest vigadest tuleb õppida. Esialgu omandame oskusi kõike üsna järelemõtlematult jäljendades, hiljem peaks aga alati kaasnema ka analüüs: mis ma tegin, kuidas ma tegin, kas see aitas eesmärgi saavutamisele kaasa või vastupidi. Tuleb en-

das välja arendada olukorraga sobivad **suhtlemisstrateegiad**, millest ideaalne variant on olla pidevalt avatud ja siiski kehtestav, saavutada oma eesmärgid ja ka teiste omadega arvestada. Selle kõige juures on oma osa ka keelelistel vahenditel, mille abil end väljendada. Enne aga tuleb endalt küsida mõned küsimused.

Aristoteles oli Vana-Kreeka filosoof ja õpetlane, kelle vaateid mõjutasid Sokrates ja Platon. Aristoteles kirjutas 355. a eKr teose „Retoorika”, milles ta sõnastas kõnekunsti olemuse: kõne eesmärk on esitada oma ainekust uskumiseväärselt. Ta käsitles avaliku kõne keelt, stiili ja ülesehitust, pannes erilise rõhu kõne selgusele. Aristoteles arvas, et kõneuskust on vaja eelkõige selleks, et inimene saaks ennast kaitsta ja õiglust võidule aidata. José Armnett Portanelli (1843–1911) illustratsioonil on kujutatud Aristotelest õpetamas oma kuulsaimat õpilast Aleksander Suurt.

1.1. Rollid ja stsenaariumid

Selleks et valida sobiv suhtlusstrateegia, tuleb olukorda mitmest küljest lähemalt vaadata.

Kellega me suhtleme?

Kellena me suhtleme?

Millest me räägime?

Miks me suhtleme?

Kui palju meie isikut ja isiklikku keelekasutust võib selles olukorras välja paista?

Soovi, et keegi lähemale tuleks, võib väljendada väga erinevalt: „Marss siia!”, „Palun, kas astuksite ehk sammukese edasi?” või „Tule-tule tada juurde, tee tipa-tapa!”.

Ilmselgelt on nendes lausetes peale sõnumi otsese sisu veel märke kõneleja ja kõnetatu suhetest, olukorra ametlikkusest või mitteametlikkusest. Kõnelejad on valinud rolli, teevad teatud oletusi kõnetatu kohta ja järgivad oma ettekujutust, kuidas suhtlusolukorras käituda. Kõigi olukordade kohta pole meil kohe teadmisi või kogemusi võtta, nii on väljendusvahendite valik seotud suurte kõhklustega. Kuidas pidada aktusel kõnet? Kuidas käituda tööintervjuul? Mida kirjutada ajalehele kriitikavastuseks? Kuidas ikkagi kindel olla, et uurimistöö on piisavalt teaduskeelne?

Rollid ja stsenaariumid ei ole sugugi vaid suulisele suhtlemisele omased. USA infodisaini asjatundja Karen Schriver soovib ka mitmesugused riiklikud ja omavalitsuse dokumendid üles ehitada nii, et lugejal oleks algusest peale selge pilt, kellenä ta neid loeb ja kuidas käituma peab. Näiteks tegi ta oma parandusettepanekud USA maksuametile eraisiku tulumaksudeklaratsiooni sõnastuse ja kujunduse asjus.

Algvariandil oli lahter „Presidendivalimiste kampaania. Tähelepanu! Lahtrisse „Jah” ristikesse tegemine ei muuda ega vähenda teie makse ega vähenda tagasimakset. Kas teie või teie abikaasa, kui esitate ühise deklaratsiooni, soovite, et kolm dollarit läheks sellesse fondi?” Karen Schriver leidis, et tähtis, lugejat tegutsema ajendav lause on alles pärast pikka ja keerulist sissejuhatust. Praegune variant deklaratsioonil on selline: „Presidendivalimiste kampaania. Tehke kastikesse rist, kui kas teie või teie abikaasa, kui esitate ühisdeklaratsiooni, soovib sellesse fondi anda kolm dollarit. Ristikesse tegemine ei muuda teie maksu või maksutagastust.”

Kuidas toimida juhul, kui suhtluspartnerist suurt midagi ei tea? Nagu teaduses ikka, tuleb liikuda üldistuste poole. Seda, kuidas inimesed keelelise väljenduse abil oma suhtlemiseesmäärke saavutavad, uurib pragmaatika¹. Keelelise suhtlemise uuringutes lähtutakse sageli nüüdisaegse pragmaatika looja **Herbert Paul Grice'i** koostööpõhimõttest ja selle maksimumidest.

Briti keeleteadlane Herbert Paul Grice on eelkõige tuntud oma uudse lähenemisega keelefilosoofias. Teda huvitas, miks inimesed üksteisest aru saavad, isegi kui millestki kõneldakse vihjamisi. Artiklis „Loogika ja vestlus” sõnastas ta pragmaatika ühe põhiideena vestlusmaksimid, millel on oluline koht ka nüüdisaegsetes pragmaatikauuringutes.

¹ **Lingvistiline pragmaatika** on keeleteaduse haru, mis tegeleb keeleliste tähenduste väljendamise ja mõistmisega eri olukordades. Uurides pööratakse tähelepanu sellele, kes, kus, miks ja millal midagi ütles või kirjutas ja kuidas öeldust aru saadi.

Koostööpõhimõtte tähendab, et suhtlemises tuleb anda infot õigel määral, õigel ajal ja õigel eesmärgil. Maksimid täpsustavad seda. Lihtsustatult kõlavad need järgmiselt.

1. Teavet peab olema just õiges koguses, ei liiga palju ega liiga vähe.
2. Räägi tõtt: ära valeta, ja kui ei tea, mida öelda, ära parem ütlegi.
3. Räägi asjast: püsi teema juures.
4. Ole mõistetav: väldi ähmasust ja mitmetimõistetavust ning loba, ole korrektne.

Maksiime absurdini viies jõuame aga olukorrani, kus näiteks arst teatab patsiendile: „Nihestus. Paneme kipsi.” Ei midagi üleaurust ja täiesti tõsi, aga patsiendile oleks ehk oluline ka pisut inimlikku suhtlemist laadis „Ei ole midagi hullu, selliseid asju ikka juhtub, küll jälle jalule saate, aga ettevaatlik peab muidugi esialgu olema”. Teenindajale võib küll kähvata „Espresso!”, aga loomulikum on siiski öelda „Tere, palun üks espresso!”.

Koostööpõhimõtte neljas maksimum ei saa kuidagi kehtida näiteks ilukirjanduses või ka päris tavalises sõprade vestluses. Kujundliku, poeetilise keele võlu ju selles peitubki, et mitmekihilises tekstis jagub tõlgendusvõimalusi igasuguse taustaga lugejate jaoks. Õige kummaline oleks aega veeta, vahetades lauseid „Võtsin ühe lonksu, selles klaasis on nüüd umbes 40 ml mahla vähem” ja „Need pilved praegu päikeseloojangul on nii Pantone PMS Warm Red”. Pigem olete kogenud rõõmu, mida pakub suhtlemisel vihjetest arusaamine. Need on ainult teie rühmale arusaadavad naljad, mis koostööprintsipi järgi oleks mitmetimõistetavuse tõttu täiesti lubamatud.

Samuti jääb nende maksimumide pingsa järgimise puhul mängust välja viisakus. Eesti keeles kasutame kaudse palve jaoks tingivas kõneviisis küsimust. Kui küsime: „Palun, kas ma saaksin menüü?”, vastatakse muidugi: „Ikka saab!”, aga õnneks antakse ka menüü, mida tegelikult tahtsime. Otseselt ei puutu taksosõidul asjasse erakordselt vihmane suvi, kui tänav pole päris üle ujutatud ja peab ringi sõitma, aga leiame miskipärast siiski, et vaikus ka kahe võõra inimese vahel vajab täitmist, ja võtame jutuks selle, mis meile mõlemale kindlasti teada ja oluline on: „Ei tea, kas see vihm ükskord järele ka peaks jääma ...”

Eestis on pragmaatikauuringutega tegelenud üldkeeleteaduse professor Renate Pajusalu. Vt viiteid Renate Pajusalu artiklitele lk 12 ja 16.

Ometi on nende maksiimide järgimine mõnel puhul üsna oluline, eriti näiteks kirjalikes tarbetekstides. Jah, ka asjaliku küsimusega **e-kirja** võib isikupärasemaks muuta, aga mitte liialt. Õpetaja, kellele kirjas hüvastijätuks päikest ja jänkusi soovitakse, võib selle peale pisut hämmeldunult muiata, aga võib kirjutaja enda jaoks ära märkida kui mõtlematult käituvat tüüpi. Kui palve on oluline, aga teema kuidagi piinlikuvõitu, siis selle keerulisse sõnapuntrasse mässimine ei tee asja kumma- gi suhtluspoole jaoks lihtsamaks.

E-suhtlus asjaajamisel peab olema võimalikult korrektne – ja see ei tähenda alati ainult keelekasutust. Viisakuse alla kuulub ka see, kui annate suhtlusele alati tagasisidet, et kirja kirjutaja ei peaks jääma teadmatusse, kas olete üldse kirja kätte saanud. E-kirja kirjutamise kohta vt veel õpikust lk 15-16.

Niisiis tuleb oma suhtlemiskäitumist järjepidevalt analüüsida. Millistel puhkudel jääda konventsioonide ja printsiipide piiridesse, millal aga olla vaba ja loov? Rusikareegel võiks olla selline: **mida vähem tuttav on suhtluspartner, mida asjalikum ja vähem tuntud suhtlusolukord, seda kindlamini tuleb jääda koostööpõhimõtte maksiimide, üldkeele sõnavara ja neutraalse ehk tarbestiili juurde.**

ÜLESANDEID

1. Kirjelda olukordi ja nende osalisi, milles kedagi kutsutakse lähemale sõnadega „Marss siia!”, „Palun, kas astuksite ehk sammukese edasi?”, „Tule-tule tada juurde, tee tipa-tapa!”.
2. Kirjelda oma elu suhtlejana: koosta kirjalik ülevaade, kellena (õpilane, klient, laps, sõber) ja mis olukordades toimid. Käsitte järgmisi aspekte: mida teed suuliselt, mida kirjalikult? Kui palju pead suhtlema täiesti võõraste inimestega? Mis eesmärgil nendega suhtled?
3. Kuidas kirjeldaksid oma võrguvestlusi? Kas soovid pigem vahetada teavet või hoida sõpradega kontakti?
4. Meenuta olukorda, kui sa ei teadnud, kuidas rääkida või kirjutada. Kes olid selles olukorras teised osalised ja mis oli suhtluseesmärk?
5. Loe ajakirjast Oma Keel läbi Renate Pajusalu artikkel „**Lingvistiline pragmaatika ehk mida kõike inimene oma keelega teha võib**”. Selles kirjeldatakse situatsioone, kus inimesed meelega koostööpõhimõtte maksiime rikuvad. Kas ka sinul on seda ette tulnud?